

I V A D A S

THEŌSIS – ŽMOGAUS RYŠIO SU DIEVU APMĄSTYMAI

Saulius Rumšas

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Tiek Antikos, tiek Viduramžių filosofų ir teologų svarstymuose žmogaus sudievinimo (θεωσις) tema užėmė išskirtinę vietą. Pats žodis θεωσις, manoma, sukurtas tik IV a. Grigaliaus Nazianziečio, tačiau „tapimo dievu“ motyvas nesvetimas Antikos filosofijai, ypač Platono dialoguose iškylančiam žmogaus supanašėjimo su dievu idealui, kurį taip pat plėtojo vėlesnė platoniškoji tradicija. Jį kitais žodžiais perteikia biblinė tradicija, o filosofinės minties ir biblinės tradicijos susitikimo graikiškai rašiusių krikščionių autorių tekstuose stebime naujus ir savitus šios temos traktavimo bei gilinimo bruožus. Vieni krikščionių autoriai ją beveik besąlygiškai priėmė, antri į filosofinės kilmės žodyną stengėsi įdėti krikščionišką turinį, treči į ją žvelgė rezervuotai, tarsi regėdami joje galimą dar vieno vis naujai atsikartojančio Adomo nuopuolio priežastį. Ar angis nežadėjo: „Jūs būsite kaip dievai“ (plg. *Pr* 3,5)? Nenuostabu, kad ši tema jau seniai tapo daugelio Antikos ir Viduramžių filosofų ir teologų svarstymo ar net karštų ginčų objektu, nes tiesiogiai siejasi su egzistenciniais klausimais, paliečiančiais kiekvieną žmogų. Net ir ginčiuose galima rasti sutarimą – visi mąstytojai sutartinai ieško žmogaus ir dievybės sąlyčio taškų, atveriančių kitokių žmogiškos egzistencijos galimybių ir kreipiančių žmogiškąją būtį į tai, „ko akis neregėjo, ko ausis negirdėjo, kas žmogui į mintį neatėjo“ (1 *Kor* 2, 9). Kiek apleista lotyniškame Vakarų pasaulyje ir vietą užleidusi kitoms labiau biblinėms, kaip antai *visio beatifica*, Dievo regėjimo,

temoms, graikiškuose Rytuose ši sudievinimo tema tampa esmine žmogaus gyvenimo tikslo išraiška, kur pagrindinį vaidmenį atlieka ne vien žmogiškieji veiksmai, bet ir dieviškoji malonė. Vieniems šis kelias tampa žmogaus etinių pastangų išdava, kitiems yra Dievo malonės išsiliejimo vaisius. Tad žmogaus sudievinimas taip pat kalba apie veikiančiuosius ir veikiamuosius bei kiekvieno atskirą ir savitą indėlį į bendrą žmogaus ir Dievo ryšio kūrimo kelią. Taigi ši tema sujungia tiek filosofinius, tiek teologinius, tiek antropologinius ieškojimus ir svarstymus.

Nenutrūkstamai Rytų krikščioniškoje tradicijoje gyvavusi ir vis naujai permąstoma *θέωσις* tema Vakarų pasaulyje atgimė apie XX a. vidurį, o pastaraisiais dešimtmečiais galime pastebėti, jog žmogaus panašėjimo į Dievą ir sudievinimo temos grįžta į Vakarų kultūros filosofinius ir teologinius tyrimus, kur susilaukė nemažai reikšmingų mokslininkų darbų. Reikšmingiausi jau klasikiniais tapę ir naujausi darbai bus aptariami šios knygos puslapiuose atitinkamai pagal tyrimus.

Ši kolektyvinė monografija apie žmogaus sudievinimą, kurią laikote rankose, siekia įsilieti į jau atliktų darbų visumą ir pirmą kartą Lietuvos skaitytojus plačiau supažindinti su *θέωσις* tema. Ji sudaryta iš lietuvių mokslininkų tyrimų, pristatančių kelias antikinės filosofijos, ankstyvosios krikščionybės, Viduramžių ir šiuolaikinių mąstytojų, tiksliau – Antikos ir Viduramžių „permąstytojų“, svarstymų žmogaus sudievinimo tema ir išryškina vyraujančias mąstymo gijas, specifines temas ar pasiūlo naujų įžvalgų. Tyrimai paliečia užsienio mokslininkų dar mažai nagrinėtas temas arba į jas pažvelgia nauju kampu, o antikiniai tekstai, vienaip ar kitaip atliepiantys sudievinimo temą, į lietuvių kalbą išversti iš naujo (Plotino *Apie grožį*) arba pirmą kartą (Bazilijaus *Laiškas Amfilochijui* ir Augustino *De videndo Deo*). Ši knyga nesiekia sistemiškai nušviesti ir enciklopediškai pristatyti sudievinimo temos raidos istoriją, o atskirai patyrinėti kai kuriuos mažiau nagrinėtus klausimo aspektus. Tačiau tiek pateikti tyrimai, tiek tekstai seka dvigubą teminę ir chronologinę linijas, o tai leidžia susidaryti bendrą *θέωσις* temos vystymosi vaizdą, užčiuopti labai jai artimų supanašėjimo su Dievu ir Dievo regėjimo temų vaidmenį. Tai reikia pakomentuoti kiek plačiau.

Įvairūs klasikiniais tapę darbai *θέωσις* tema įprastai vien chronologiškai pristato temos traktuotę įvairiose epochose ir kultūrose¹. Tai ypač būdinga

¹ Plg. Gross, J., *La divinisation du chrétien d'après les Pères grecs. Contribution historique à la doctrine de la grâce*, Paris: Gabalda, 1938. Russell, N., *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford University Press, 2004. Ortiz, J., *Deification in the Latin Patristic Tradition*, (Studies in Early Christianity 6), The Catholic University of America Press, 2019.

kolektyviniams darbams². Pirminis šios kolektyvinės monografijos sumanymas buvo panašus – apžvelgti žmogaus svarstymus apie sudievojimą įvairiose Antikos, Ankstyvųjų Viduramžių graikų ir lotynų filosofinėse bei teologinėse tradicijose. Tačiau gilindamiesi į žmogaus sudievojimo temos vingrybes ir iš naujo peržvelgdami savo įprastus tyrimus, autoriai pastebėjo įdomų dalyką, mažai atspindintį kituose darbuose. Kiekvienos epochos ar tradicijos mąstytojai žmogaus ryšį su Dievu apmąsto pasitelkdami savitą žodyną, kuris, kitaip negu teigia kai kurie šiuolaikiniai tyrėjai (apie juos plačiau rašoma atskirose šios monografijos dalyse), nebūtinai sutampa su *θεωσις* žodynu ar išskirtinai tarnauja *θεωσις* temai atskleisti. Svarstymai apie žmogaus sudievojimą atsiskleidė kaip vienas iš būdų kalbėti apie žmogaus ryšį su Dievu. Tad natūraliai pristatomi tyrimai sudėlioti ne vien chronologine tvarka, bet ir sekant atsiskleidusias vyraujančias – supanašėjimo su Dievu, sudievojimo, bendrystės, Dievo regėjimo ir pažinimo – temas, kurios savitai išreiškia vieną ir tą pačią žmogų keičiančio ryšio su Dievu temą. Tad užuot visas temas suniveliaavusi pagal vieną *θεωσις* temą, ši kolektyvinė monografija stengiasi suteikti reikiamo svorio kiekvienai minėtai temai. Galbūt čia slypi dar vienas savitas šios monografijos aspektas. Tad monografijos dalys sudėliotos pagal išryškėjusias temas, o tiriami darbai pristatomi kartu su išverstais ir komentuojamais senųjų autorių tekstais, kurių parengimą taip pat galime vadinti atskiru tyrimu. Tiek Plotino, tiek Bazilijaus Cezariečio, tiek Augustino Hiponiečio tekstai parodo savitą kiekvienos temos grožį ir atskleidžia laikotarpio kalbėjimo būdą bei gvilde-namas problematikas.

Kiekvieno tyrėjo indėlis į šią kolektyvinę monografiją yra savitas, todėl trumpai juos čia pristatysime.

Tatjana Aleknienė prisidėjo dvejopai. Pirmoje knygos dalyje ji pristato filosofinio supanašėjimo su Dievu idealą *sub specie historiae*. Tyrėjos dėmesys krypta į pirmuosius krikščioniškosios eros amžius, per kuriuos, tikėtina, pradedant aleksandriečiu Eudoru, formulė *ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν* (supanašėjimas su dievu, kiek tai įmanoma žmogui) tapo kone oficialiu platoniškosios mokyklos šūkiu. Vėliau, V–VI a., Aleksandrijos Platono filosofijos profesoriai jį paver-tė vienu iš šešių kanoninių filosofijos sąvokos apibrėžimų. Tad šis apibrėžimas

² Plg. Finlan, S., and Kharlamov, V. (ed.), *Theōsis. Deification in Christian Theology*, (Princeton Theological Monograph Series), Eugene: Pickwick Publications, 2006. Kharlamov, V. (ed.), *Theōsis. Deification in Christian Theology*, Volume Two, (Princeton Theological Monograph Series), Eugene: Pickwick Publications, 2011. Arblaster, J., and Faesen, R. (ed.), *Theosis / Deification. Christian doctrines of divinization. East and West*, (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, CCXCIV), Leuven: Peeters, 2018.

pagrįstai tampa kruopščios analizės objektu, siekiant paaiškinti jo kilmę, prasmę ir vietą šešių filosofijos apibrėžimų kataloge. Nors Antikos laikais platoniškas idealas buvo labai garsus, Naujaisiais prarado patrauklumą, nes dažnai buvo suvokiamas kaip menkai pritaikomas žmogaus gyvenimo etikai ir pernelyg nežemiškas. Tačiau XX a. pabaigoje situacija keitėsi ir ὁμοίωσις θεῷ vėl pradėtas laikyti esminiu Platono filosofijos elementu. Didžiausią įtaką šioje srityje padarė Julijos Annas (1999) ir Davido Sedley (1999) darbai. Nuo tada iki šių dienų panašėjimo su Dievu idealas dažniausiai tyrinėjamas keliant klausimą apie prieštarinę dviejų jį sudarančių aspektų santykį. Viena vertus, dieviškąją dorybę galima apibrėžti kaip teisingą elgesį žmonių santykių praktikoje; kita vertus, garsusis *Teaiteto* tekstas, regis, kviečia bėgti iš šio blogio persekiojamo pasaulio. Aleknienė siūlo pasirinkti kitą kryptį ir panašumo su dievu sąvoką laikyti svarbiu Sokrato gynybos, kurią Platonas plėtoja savo dialoguose, ypač tuose, kuriuose minimas Sokrato teismas ir mirtis, elementu. Pagrindinį argumentą šiam teiginiui T. Aleknienė įžvelgia garsiosios *Teaiteto* digresijos ir retorikos Kaliklio bei filosofo Sokrato polemikos *Gorgijo* antroje dalyje sugretinime. Aleknienė daro išvadą, kad panašumo į Dievą idealas Platono kūrinuose pirmiausia atspindi autoriaus siekį parodyti, kad jo herojus, neteisingai apkaltintas, bet išlikęs teisus, išėjo kaip nugalėtojas iš politinio teismo. Kitoje kolektyvinės monografijos dalyje Aleknienė pristato iš senosios graikų kalbos išverstą ir plačiai pakomentuotą pirmąjį Plotino parašytą veikalą *Apie grožį* (*Tr. 1, Eneados I, 6*). Nors tiesiogiai šis veikalas skirtas ne panašėjimo į Dievą, o grožio klausimui, vis dėlto čia svarstymai apie tai, kas yra grožis, kur jo šaltinis ir kaip žmogaus siela gali jį išvysti, galiausiai atveda prie teiginio, kad regėti tikrąjį Grožį siela gali tik pati tapusi graži, t. y. į jį panaši.

Gintaro Sungailos tyrimas nukelia į IV a., į vadinamąjį patristikos aukso amžių, ir analizuoja θέωσις sampratą Grigaliaus Nazianziečio raštuose. Ankstesniųjų krikščioniškųjų rašytojų veikaluose tik užsimenama apie žmogaus išaukštinimą ir tapimo Dievu galimybę, Grigaliaus filosofiniuose ir teologiniuose svarstymuose sudievėjimo tema tampa itin svarbi tiek dėl to, kad yra vienas iš pasikartojančių motyvų jo raštuose, tiek dėl to, kad, atrodo, būtent šis mąstytojas sukūrė patį žodį θέωσις, kuris tapo standartiniu terminu, iki šiol plačiai vartojamu Rytų ortodoksų teologijoje. Analizuodamas kontekstą, kuriame terminas θέωσις atsiranda, Sungaila siūlo tokį Grigaliaus Nazianziečio skaitymą, kuris apima ir nekrikščioniškas filosofines ištakas, ir krikščionišką jo kūrinių atspalvį. Toks metodas leidžia parodyti, kaip sąvoka θέωσις Grigaliaus mokyme glaudžiai susijusi su sąvoka

φιλοσοφία ir kaip jo φιλοσοφία remiasi (neo)platoniskąją tradiciją, tačiau kartu parodoma, kaip Grigalius Nazianzietis stipriai pakoregavo vartojamų nekrikščioniškų sąvokų turinį. Šis tyrimas atskleidžia, kaip filosofinė sudievinimo tema pereina į krikščioniškąją mąstyseną.

Sauliaus Rumšo indėlis, be monografijos sudarytojo rūpesčių, yra trejopas. Pirmiausia, pratęsdamas Grigaliaus Nazianziečio svarstymus, jis peržvelgia kito iškilaus IV a. krikščionių rašytojo ir Grigaliaus bičiulio Bazilijaus Cezariečio raštus ir analizuoja, kaip juose apmąstoma žmogaus sudievinimo tema. Tyrimas parodo, kaip Bazilijus savo raštuose, kuriuose platoniškosios panašėjimo į Dievą tematikos įtaka akivaizdi, vis dėlto rezervuotai žvelgia į θέωσις temą dėl nebiblinės žodyno kilmės ir galimų klaidingų žodžio θέωσις interpretacijų bei ieško kitų sąvokų žmogaus ontologiniam santykiui su Dievu išreikšti ir aptarti. Bazilijus yra savotiškas atsargumo pavyzdys – jis neleidžia filosofiniam žodynui ir atskiroms filosofinėms temoms nepasvertai įsiskverbti į teologinį diskursą ir užgožti gausų biblinį žodyną ir turinio ypatumus mąstant apie žmogaus ryšį su Dievu. Todėl tyrime išplečiamos paieškos, įtraukiamas biblinis žodynas ir atveriamos Bazilijaus siūlomos kristologinė ir pneumatologinė žmogaus panašėjimo į Dievą perspektyvos, analizuojami Bazilijaus minimos antropologinės panašėjimo į Dievą pasekmės. Šį tyrimą papildė (tiksliau, panašėjimo į Dievą ontologinę žmogaus galimybę parodo) antras S. Rumšo indėlis – išverstas ir pakomentuotas trumpas Bazilijaus Cezariečio *233-iasis laiškas*, adresuotas Amfilochijui, kalbantis apie prigimtinę žmogaus proto galią kilti dievybės link ir gebėjimą priimti Šventosios Dvasios pagalbą. Trečiasis Rumšo tyrimas nukelia į XX a. pirmąją pusę ir gilinasi į tai, kaip ortodoksų teologai, tiesioginiai antikinės filosofinės ir teologinės tradicijos ir kultūros paveldėtojai, traktuoja žmogaus sudievinimo temą, ir kaip šių dienų šviesoje jie skaito ir suaktualina pirmųjų krikščioniškųjų amžių rašytojų palikimą. Šiam tikslui įgyvendinti pasirinktas Paryžiuje gyvenęs ir dirbęs ortodoksų teologas Vladimiras Loskis (1903–1958), suteikęs unikalią progą Vakarų istorikams, filosofams ir teologams tiesiogiai ir gyvai susipažinti su Rytų tradicijos mokymu. Tad kitoje šios knygos dalyje trumpai pristatomas istorinis ir teologinis V. Loskio kelias ir analizuojama žmogaus sudievinimo tema atpirkimo teologijos perspektyvoje, kurioje sudievinimas suprantamas kaip dalyvavimas Dieve. Nelieta neapartas biblinio sudievinimo temos pagrįstumo klausimas. Išsamesnė V. Loskio raštų analizė aiškiai parodo ne tik vartojamas tradicines biblines citatas, bet ir savitas biblines ištraukas, liudijančias apie originalią biblinę V. Loskio argumentaciją sudievinimo tema.

Du paskutiniai tyrimai nukels skaitytoją iš graikiškojo į lotyniškąjį Vėlyvosios Antikos ir Ankstyvųjų Viduramžių pasaulį. Vėlesnių ginčų priežastimi ir šaltiniu tapusį Augustino Hiponiečio veikalą *De videndo Deo*, analizuojantį Dievo regėjimo problemą, šiai kolektyvinei monografijai iš lotynų kalbos išvertė ir plačiau komentuoja Rasa Valienė. Tai vienas iš svarbesnių mažųjų Augustino veikalų, kuriame, be egzegetinių svarstymų, atskleidžiamos Augustino epistemologinės prielaidos, taip pat nuodugnai nagrinėjama Dievo regėjimo dvasinio kūno akimis problema. Augustinas plėtoja perskyrą tarp *fides* ir *ratio*, o du veiksmi – „tikėti“ (*credere*) ir „regėti protu“ (*mente contueri*) – tampa susiję ir neredukuojami vienas į kitą. Ypač vertinga pažinimo (*scientia*), paremto ne tik regimais, bet ir tikimais dalykais, samprata. Spręsdamas sudėtingą Dievo regėjimo kūno akimis klausimą, Augustinas ne tik iliustruoja skirtumą tarp tikėjimo ir matymo kūno akimis bei protu, bet ir skiria tikėjimą žmogaus ir dieviškojo autoriteto galia bei aprašo, koku būdu daugelis žmonių, pranašų ir apaštalų matė Dievą: „Šiame gyvenime Dievas pasirodė tiems, kuriems norėjo, tokiu pavidalu, kuriuo norėjo, kitame gyvenime tik tyraširdžiai matys Jį tokį, koks Jis yra“ (*De videndo Deo* 10, 23; 11, 24).

Kristinos Mitalaitės tyrimas atskleidžia, kaip Ankstyvaisiais Viduramžiais Vakarų lotyniškasis pasaulis, tęsdamas žmogaus ir Dievo santykio apmąstymą, palieka nuošalyje žmogaus sudievinimo temą ir į pirmą vietą iškelia Dievo regėjimo ir pažinimo temas. Nagrinėdama šių temų užuomazgas, šaltinius ir kontroversijas (VIII–X a.), Mitalaitė seka karolingų teologų diskusijos raidą ir aptaria įvairius Dievo regėjimo tipus bei etapus. Palaimingasis Dievo regėjimas (plg. 1 Jn 3, 2) kelia Dievo regėjimo būdo klausimą: „Kaip mes regėsime Dievą, kūno ar dvasios akimis?“ Vienas atsakymo etapas siejamas su Augustino *Epistola ad Italicam* ir *De videndo Deo* interpretacija, kai viename iš traktatų Alkuino mokinys Kandidas formuluoja klausimą, ar Kristus galėjo regėti Dievą Tėvą savo kūniškomis akimis. Kandido pozicija išprovokavo anoniminių atsaką į *De videndo Deo*, adresuotą Hatto-Bonosui, Fuldos abatui. Manoma, kad šis anoniminis autorius yra Rabanas Mauras. Kitas atsakymo etapas siejamas su Godeskalku ir jo Augustino *De civitate Dei* XXII knygos interpretacija, kai į klausimą, kokiomis akimis bus regimas Dievas, kūniškomis ar dvasinėmis, jis atsako – kūniškomis. Jam prieštarauja Reimso abatas Hinkmaras, pabrėždamas, jog, norint regėti Dievą, *in specie* reikia širdies tyrumo, ir Ferjero abatas Lupas Servatas, kurio manymu, dieviškoji *essentia* tegali būti regima dvasiškai. Lupo atsakas pakreipia kontroversiją dieviškos *substancijos* regėjimo klausimo link, prie kurio

vėliau sugrįžta Eriugena, ir bando susieti dieviškąsias teofanijas, išskirtinai dvasinį Dievo regėjimą, ir $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$. Kitas Dievo regėjimo būdas diskutuojamas vadinamoje Eucharistijos kontroversijoje. Jeigu istorinis Kristus yra iš tikrųjų Eucharistijos sakramente, kaip sako Paschazijus Radbertas, tuomet ar jis gali būti regimas tame pačiame sakramente? Iš to seka kitas su $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ tema tiesiogiai susijęs klausimas, ar Eucharistijos regėjimas suteikia jos regėtojui dieviškumo. Nors, atrodytų, šie klausimai keliami tik medžiaginiu lygmeniu, jie vienaip ar kitaip slepia siekį išreikšti nemedžiaginę tikrovę ir žmogaus galimybę ją regėti ir šitaip regėtojui panašėti į Regimąjį.

Šios kolektyvinės monografijos autorių atsisakymas redukuoti pristatomas temas į vieną sudievinimo temą iškelia poreikį naujai pažvelgti į šių temų artikuliaciją ir priežastinius ryšius. Ar iš tiesų teminės slinktytys jau tokios akivaizdžios, kaip kai kurie šiuolaikiniai tyrėjai nori įteigti? Gal $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ tėra tik vienas iš žmogaus ryšių su Dievu apmąstančių būdų, palikdamas lygiavertę vietą daugeliui panašių filosofinių ir teologinių temų? Be to, ar nereikėtų iš naujo patyrinėti to, kas iš tikro tiesiogiai paimta iš graikų filosofijos, o kas yra savitas krikščionybės kūrinys, kur dėmesys būtų kreipiamas ne tiek į žodyną, kiek į prasmių paieškas? Juk Grigalius Nazianzietis siekė suteikti savitą turinį $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ sąvokai, o Bazilijus Cezarietis pabrėžė žmogaus supanašėjimo su Dievu temą, kurią puikiausiai grindė tiek Platono, tiek *Pradžios knygos* teksta. Tokie atvejai – ne vienetiniai. Tačiau šių klausimų čia neplėtojame, jie galėtų būti naujų tyrimų objektas.

Baigdamas šį įvadą sudarytojas nori padėkoti visiems, padėjusiems šiai knygai atsirasti, pirmiausia visiems atsiliepusiems ir savo darbus pasiūliusiems mokslininkams, tapusiems šio projekto bendraautoriais. Atskiras padėkos žodis skiriamas gerbiاميems šios kolektyvinės monografijos recenzentams Nagliui Kardeliui, Vytautui Ališauskui ir Slavomirui Brzozeckiui, įsigilinusiems į atliktus tyrimus ir pateikusiems vertingų pastabų. Ypatingą padėkos žodį sudarytojas nori skirti mieliems bendraminčiams ir bičiuliams Tatjanai ir Dariui Aleknoms. Ačiū Tatjanai ne tik už reikšmingą indėlį, bet ir už nuolatinius paskatinimus, nuoširdų bei dosnų dalijimąsi savo neįkainojamomis mokslinėmis žiniomis. Ačiū Dariui, priėmusiam šiuos tyrimus į *Christiana tempora* seriją, padrąsinančiu žodžiu lydėjusiam šiame kartais vingiuotame tyrimų kelyje ir buvusiam pirmuoju uoliu darbų skaitovu. Taip pat sudarytojas dėkoja Lietuvos kultūros tyrimų instituto bendradarbiams, ypač Leidybos skyriui už kantrybę, laukiant „naujagimio“. Pagaliau ačiū skaitytojams, paėmusiems į rankas ir atvertusiems šią knygą.

Autoriai ir sudarytojas tikisi, kad ši kolektyvinė monografija žmogaus sudievinimo tema bus naudinga tiek filosofinės ir teologinės minties žinovui, kuris gilinasi į žmogaus ryšio su Dievu vingrybes, tiek kiekvienam smalsiam skaitytojui, kuris ne vien domisi antikininiais reliktais, bet ir mąsto apie galimą žmogaus pašaukimą ir išaukštinimą.